ალ. ყიფშიძე
(ა. ფრონელი)

გადმოსახლებულების

დაბინავება საქართველოში

„მოამბე“ 1899 № IV, VI

უცხოელების დაბინავება საქართველოში *)

(ისტორიული წერილი)

I

ქართლკახეთმა დიდი უბედურება გამოიარა მეჩვიდმეტე და მეთვრამეტე საუკუნეებში. გარეშე მტერმა, დიდმა და პატარამ, მოსვენება აღარ მისცა ღონემიხდილს ქვეყანას. ოსმალ-ყიზილბაშებმა და მოუსვენარმა დაღესტნის მთიულებმა თითქმის ააოხრეს ჩვენი პატარა სამშობლო. ოსმალებმა ნიშანში ამოიღეს იმიერ საქართველო და ყიზილბაშებმა ამიერი. პოლიტიკურს შორს-გამჭვრეტელობას მოკლებულნი ოსმალნი და ყიზილბაშნი გაშმაგებით ებრძოდნენ ქართველობას და არ მოისვენეს, ვიდრეშეუძლებელი არ გახადეს პოლიტიკური თვითარსებობა საქართველოსი. ცოტად თუ ბევრად კიდევ კარგა ხანს გაუძლებდა საქართველო ოსმალეთსა და სპარსეთს, მაგრამ ვეღარ გაუძლო დაღესტანსა ეს მწირი და ყოველ ნაყოფიერებას მოკლებული მთაგორიანი ქვეყანა სცხოვრობდა მხოლოდ ძარცვა-გლეჯით და ნადავლით. დაღესტანი დღესაც საზრდოს

*) აქ მოყვანილი ცნობანი ამოკრეფილია შემდეგი წიგნებიდან: 1) Сводъ статистическпхъ данныхъ о населеніи Закавказскаго края, пзвлеченныхъ пзъ посемейныхъ сппсковъ 1886 г. г. Тифлисъ. 1893 г. 2) Сводъ статистическихъ данныхъ о землевладѣніи въ Тиф. и Кут. губерніяхъ, г. Тпфлпсъ. 3) Сводъ матеріаловъ по пзученію экопомическаго быта государственныхъ крестьянъ Заказскаго края, т. II. г. Тифлисъ, 1887 г. 4) Магда Нейманъ, Армяне. Краткій очеркъ ихъ исторіи п современнаго положенія. С. П. Б. 1899 г. 5) Г. А. Эзовъ. Сношенія Пенра Велнкаго съ Арманскпмъ народомъ. С. П. Б. 1898 г. 6) Акты Кавказской Археографической Комисіи, т. VII, г. Тифлисъ. და 7) Кавказскій Календаръ за 1899 г.

სამშობლოს გარედა შოულობს. ნახევარზე მეტი მკვიდრი დაღესტნისა, შეწუხებული უმამულობით, შორს იხვეწება რვაცხრა თვეობით და ხელობითა შოულობს ლუკმა პურსა. ვინ იცის, სად არ შეხვდები დაღესტნელ ლეკსა! ორენბურგიდან მოყოლებული მდინარე არეზამდე, საცა კი მიუწვდება ხელი,

დაწანწალებს ლეკი ზამთარ-ზაფხულ, რომ ეგები საზრდო ვი-
შოვნოვო. ამიერ-კავკასიის ქალაქნი, ჩრდილოეთ-კავკასიისა
ორენბურგ-ურალამდე სავსეა ლეკებით. ზოგი მკალავია, ზოგი
ქამარ-ხანჯალს აკეთებს, ზოგი კიდევ უბრალო მუშაა რკინის
გზაზე. ყარსის რკინის გზაზე ნახევარზე მეტი უბრალო მუშათა
დაღესტნიდან იყო ჩამოსული. ყველგან ადვილად იცნობ ლეკსა.
ბანჯღვლიანო ქუდი და ცხვრის ტყავის ქურქი განუშორებელი
სამოსელია დაღესტნელის მთიელისა.

უსაღსრობამ და სამშობლოს სიმკაცრემ აიძულა ლეკი
ძირს, ბარად, ჩამოსულიყო და აქ სადმე ბინა ეშოვნა. გარე-
მოებაც ხელს უწყობდა. მისუსტებული საქართველო ძველე-
ბურად პასუხს ვეღარ აძლევდა და ცეცხლითა და მახვილით
შიგ დაღესტანში ვეღარ შედიოდა. ამის გამო დაღესტანმა
მთელი კუთხე მოსწყვიტა საქართველოს. ეს კუთხეა ზაქათლის
ოლქი ანუ, ჩვენებურად რომ ვთქვა, საინგილო. აქ ლეკობამ
ადგილობრივი მკვიდრი ან ამოჟლიტა, ან, ვინც ცოცხალი
გადარჩა, იმას თვისი დაღი დაასვა; სწორედ ისე მოიქცა, რო-
გორც ოსმალეთი აჭარა-ლაზისტანში.

ასე დაწყნარდა ცხვარივით დღეს დაღესტანი და მშვიდო-
ბიანს ცხოვრებას მიეცა, მაგრამ ასეთი არ იყო მეთვრამეტე
საუკუნის დასასრულსა და ამ საუკუნის პირველ ნახევარს თვით
იმამის შამილის ტყვეობამდე 1859 წელს. განსაკუთრებით
ჰბობაქრობდა და ჰღელავდა დაღესტანი მეთვრამეტე საუკუნე-
ში. წელიწადი ისე არ გაივლიდა, რომ დაღესტნიდან არ წა-
მოსულიყო რომელიმე თავზე ხელაღებულ ბელადის წინამძღო-
ლობით ბრბო საქართველოს ასაკლებად. ბრბო გამოივლიდა
მტკვარს, ავიდოდა თრიალეთს და აქედან გადავიდოდა ჯავა-
ხეთს და ახალ-ციხეს, სადაც იკეთებდნენ ბინას და აქედან

იწყებოდა თარეშობა. დიდი ბრბო გაიყოფებოდა რამდენსამე
ნაწილად, ხშირად სულ 25-100 კაცად და შეესეოდა ქართლს.
მოულოდნელად თავს დაესხმოდა დამშვიდებულს, სამუ-
შაოდ გასულს სოფელს და სულ ნაცარტუტას ადენდა, ვის
არ ახსოვს გამოჩენილი პოეტის დავით გურამიშვილის დატყვევება
მკის დროს? ბრბო ნადავლით ან უკანვე ახალციხის გზით
ბრუნდებოდა, ან შესვენების შემდეგ სადმე საგურამოს ტყე-
ჭალებში პირდაპირ თიონეთის გზით დაღესტანს გადადიოდა.
რაღა თქმა უნდა, რომ ლეკობა კახეთს თავს ესხმოდა პირდაპირ
დაღესტნიდან. ამისათვის საჭირო არ იყო შორიდან მოვლა.

ასეთმა შეუძლებელმა და აუტანელმა ისტორიულმა გა-
რემოებამ საქართველო მეტის-მეტად დააძაბუნა და დაასუსტა.
მჭიდროდ დასახლებული ხეობანი, ხალხით სავსე სოფლები
სრულიად აიკლო და გაავერანა მტერმა. სოფელთა ნანგრევნი,
გაპარტახტებული ხეხილიანი ბაღები და ვენახები, რუთა და
არხთა ნაშთნი, მინგრეულ-მონგრეული ეკკლესიანი უტყუარი
მოწამეა ამ შავითა და ბნელით მოსილის წარსულისა.

რუსობის დამკვიდრების შემდეგ სურათი შეიცვალა. რუ-
სეთმა სასტიკი ომი გამოუცხადა დაღესტანსა, სპარსეთსა და
ოსმალეთსა. მთელი ოც და ათი წელიწადი მოუნდა რუსეთი
ბრძოლას, ვიდრე მოაშლევინებდა შინაურ და გარეშე მტერსა
ამიერ-კავკასიისაკენ ხელის პოტინებას. ტურკშენჩაის ხელ შეკ-

რულობის შემდეგ სპარსეთი ისე დასუსტდა, ისე დაეცა და მოუძლურდა პოლიტიკურად, რომ სათვალავში აღარც კი აგდებდა რუსეთი ამ სახელმწიფოს. საქართველოზე წამოსვლას როგორღა იფიქრებდა ღონემიხდილი სპარსეთი და მისი ბატონი, ოდესმე თავზარდამცემი და ძლიერი შაჰინ შაჰი! ასეთივე ბედი ხვდა წილად ოსმალეთსაც ადრიანოპოლის სამშვიდობო ხელშეკრულობის შემდეგ. მართალია, რუსეთს ოსმალეთთან ომი ორჯელ კიდევა ჰქონდა, მაგრამ მიზეზი ამ ომებისა სულ სხვა იყო და არა სურვილი საქართველოს გაგლეჯისა.

როგორც უკვე ზემოდ მოვიხსენიეთ, რუსეთი დიდხანს ებრძოდა დაღესტანს, ვიდრე ქედს მოახრევინებდა და გასტეხ-

და თავისუფლების მოყვარულ მთიელებს, მაგრამ ჩვენთვის ამ ჟამად საყურადღებო ისაა, რომ რუსეთმა საქართველოში დამკვიდრების დღიდანვე მოაშლევინა ლეკებს თარეშობა და მშვიდი სოფლელის ძარცვა-გლეჯა და დაწიოკება. მარტო თ. პ ციციშვილმა ისე დააშინა დაღესტნის მთიელნი, რომ აგრე ადვილად ვეღარ დაიძვროდნენ ხოლმე სათარეშოდ, როგორც წინადა.

საქართველოს დამშვიდების შემდეგ აღმოჩნდა, რომ ნახევარზე მეტი ველ-მინდორი ცარიელი იყო, მხვნელ-მთესველი ნაკლებადა სჩანდა და ამისათვის ახალი მთავრობა დიდი ხალისით აძლევდა ადგილებს დასასახლებლად ყველას, ვინც კი სურვილს გამოაცხადებდა აქ დაბინავებისას. ამ სახით დაიწყო ქართლ-კახეთის დასახლება უცხოეთიდან მოსულ სხვადასხვა ტომის და მილეთის ხალხით. პირველად შემოხიზვნა დაიწყეს სომხებმა და, როგორცა ვხედავთ, დღესაც არ შეწყვეტილია ის შემოხიზვნა. შემდეგ გვესტუმრნენ: გერმანელები, ბერძნები, რუსის მწვალებელნი, მართლმადიდებელი რუსობა, ყავლ-გასული ჯარის-კაცობა და ბოლოს მთიდან ჩამოსული ოსობა. საქართველოს წინადაც ეტანებოდნენ უცხო ტომის ხალხნი, განსაკუთრებით სომხები, მაგრამ მაშინ უფრო ქალაქ ალაგას იკეთებდნენ ბინას და აგრე რიგად არ ეტანებოდნენ სოფლებსა. ამ საუკუნის სტუმარნი კი, რასაკვირველია, რუსის მოხელეობის გარდა, დაბინავდა სოფლად. ამ სახით, რუსის მართვა-გამგეობის დამკვიდრებამდე ჩვენში უცხოელნი ბინავდებოდნენ ქალაქად (ტფილისი, გორი, სიღნაღი, თელავი, დაბა სურამი, დაბა ცხინვალი), შემდეგ კი სოფლად.

II

ვიდრე ვუამბობდეთ მკითხველს უცხოელების დასახლების ისტორიას, საჭიროდ მიგვაჩნია მოვიყვანოთ ცნობანი, თუ რამდენია ტფილისისა და ქუთაისის გუბერნიებში ჩასახლებული სხვა-და-სხვა ტომის ხალხი. ცნობანი დიდად საყურადღებოა

და შეეხება 1886 წელსა. ამ წლის კომლეულ აღწერილობიდანა სჩანს, რომ ტფილისის გუბერნიაში ირიცხებოდა სულ 808143 სული. პროცენტობით რომ ვიანგარიშოთ, დავინახავთ,

რომ რუსობა შეადგენდა 4,43; პოლონელები და ლიტველები 0,16; გერმანელები და შვედელები 0,63; ფრანგები 0,03; ბერძ-ნები 2,74, ქურთები 0,26; ოსები 8,96: სომხები 23,96; ბოშე-ბი 0,01; ებრაელნი 0,94; აისორები 0,03; ქართლელები 45,01 თუშები 0,70; ფშავები 1,13; ხევსურები 0,81; მთიულები 0,29; იმერლები 1,11;მეგრელები 0,04; ჩერქეზები 0,18; და ქისტები 0,30 ქართველთა ტომს ერთად რომ მოვუყაროთ თავი, მივიღებთ 49,09, ესე იგი ტფილისის გუბერნიაში ქართველობა არამც თუ განახევრებულა, არამედ ნახევარზე ცოტა ნაკლებიცაა. ამ სა-ყურადღებო ციფრებიდანა სჩანს, რომ ყოველ ას კაცზე ორ-მოც და ათზე მეტი ქართველი არ არის. თუმცა პროცენტო-ბით ანგარიში უფრო თვალსაჩინოა და ბევრი განმარტება აღარ ეჭირვება, მაგრამ საჭიროდ მიგვაჩნია თვით რაოდენობა სხვა-დასხვა ტომისა აქვე მოვიყვანოთ. რუსები და ქართველები არიან 495708 სული; მალაკნები 4822; დუხაბორები იყვნენ 7263; ბაპტისტები 96; მეშაფათენი 122; სომეხ-გრიგორიანი 179,773; სომეხ-კათოლიკენი 16173;*); კათოლიკე-რომაელ-ნი 3725; ლოტრანგნი 4372; მაჰმადიანნი: სუნის მოძღვრები-სანი 68126;**) შიისანი – 19504; იეზიდები 28 და ებრაელნი 7632, სოფელი ჯერ კიდევ ასე თუ ისე ქართველებისათ უნდა ჩაითვალოს ტფილისის გუბერნიაში, თუმცა ყველგან კი არა, მაგრამ ქალაქებიდან დიდი ხანია ხელი დაგვაბავინეს.

აი საბუთები: ქ. ტფილისი, რუსები და ქართველები შე-ადგენენ 43,34 პროცენტს, სომხები 47,31; (დანარჩენი ტომების რაოდენობა აღარ მოგვყავს); ტფილისის მაზრა: რუსები და ქართველები 67,79; სომხები 18%; ქ. ახალქალაქი: რუსები და

*) ცნობილ უქაზის შემდეგ ქართველ კათოლიკეებს სომხებად სთვლიან და ამის გამო მათ ცალკე აღარ ანგარიშობენ.

**) აქ ქართველი მაჰმადიანნიც არიან ჩათვლილნი.

ქართველები 3,51; სომხები 94,56; მაზრა: პირველნი 6,31; მე-ორენი 58,96;სომეხ-კათოლიკენი 12,15; მაჰმადიანნი 11,43. მა-შასადამე, ძველი ჯავახეთი საქართველოს კუთხედ ვეღარ ჩაი-თვლება, ძალიანაც რომ გვინდოდეს. აქ ჩვენ სტუმრად გახ-ლავართ, სხვები კი მკვიდრ ბინადრად უნდა ჩაითვალნენ. ქ. ახალ-ციხე: რუს-ქართველობა 4,82; სომხობა 60,05., სომეხ-კათოლი-კენი 4,53; რომაელ კათოლიკენი 14,34; ებრაელნი 15,79. არა გვგონია, ამ ციფირების მიხედვით გაჰბედოს ვინმემ და სთქვას ახალციხე საქართველოს ქალაქიაო. დიაღ, ჩვენი მარტო სახე-ლია. აქ ებრაელნი რომ არ იყვნენ დამკვიდრებულნი, რომელ-თაც მშვენივრად და სრულის სიწმინდით შეინახეს ქართული სიტყვა-პასუხი და წერა-კითხვა, ახალციხეს ქართველთ ქალა-ქის ნიშანწყალიც აღარ შერჩებოდა.*) ბორჩალოს მაზრა: რუს-ქართველები 25,50; სომხები 33,89; სომეხ-კათოლიკენი 3,76; მაჰმადიანობა 32,59; ვგონებთ აღარც ეს ძველი საორბელიანო და საბარათიანო უნდა ჩაითვალოს საჩვენოდ. ქ. გორი: რუს-ქართველობა: 57,53; სომხები 39,71; მაზრა; პირველნი 89,18; მეორენი 8,85. ქ. დუშეთი: რუს-ქართველობა 42,04; სომეხნი 57,12; მაზრა: პირველნი 95,21; მეორენი 4,23. ქ. სიღნაღი: რუს-ქართველობა 44,80; სომეხნი 55,20; მაზრა: პირველნი 89,43;

მეორენი 5,59; თელავი: რუს-ქართველობა 18,00; სომხები 81,33; მაზრა: პირველნი 90,21; მეორენი 6,36. თიანეთის მაზრა: პირველნი 94,41 და მეორენი 0,70.

ამ სახით, მთელი სამი მაზრა: ახალქალაქისა, ახალციხისა და ბორჩალოსი თითქმის საქართველოს აღარ ეკუთვნის; ტერრიტორია მათი სხვამ დაიჭირა. ქალაქებიც სხვას უჭირავს და ესაა მიზეზი, რომ ჩვენ ეროვნული ბურჟუაზია არ გაგვაჩნია

---

*) ამ რამდენისამე წლის წინად ჩვენ გავიცანით რვა-ცხრა წლის ბავშვი ებრაელი დავით სუსუნიკაშვილი, რომელიც ისე მკაფიოდ კითხულობდა და სწერდა ქართულად, რომ სახტად დავრჩით. დაბადების კითხვა მისგან ჯერ ებრაულად და შემდეგ თარგმნა ქართულად ხომ სამაგალითოა. ერთის სიტყვით, ჩვენს ებრაელებს დიდი ღვაწლი მიუძღვით ქართულის ენის დაცვა-შენახვაში. ეს არასოდეს არ უნდა დავივიწყოთ.

და მაშასადამე შემაერთებელი ხიდიც მაღალსა და დაბალს წოდებას შორის არ გაღებულა.

ქუთაისის გუბერნიის განხილვა სულ სხვა სურათს წარმოადგენს. აქ მკვიდრი ქართველობის რაოდენობა ისე დიდია, ქართველობა ისე სჭარბობს უცხოელებს, რომ შიში არაფრისა არ უნდა გვქონდეს. ერთის სიტყვით, იმერეთში არაფერი დაკარგულა და ამ მხრივ შეგვიძლიან არხეინად ვიყოთ.

ზემოდ დასახელებულ კომლეულად აღწერილობის (1886 წ.) მიხედვით სჩანს, რომ ქუთაისის გუბერნიაში ირიცხებოდა სულ 923,306 სული. პროცენტობით ასე დალაგდებიან სხვა-და-სხვა ტომნი და მოდგმანი: რუსები 0,53; ბოლგარელნი 0,01, პოლონელნი 0,07; გერმანელნი და ინგლისელნი 0,05; იტალიელნი, მოლდავანელნი და ფრანგნი 0,03; ბერძენნი 0,72; ყიზილბაშნი 0,14; ქურთები 0,09; ოსები 0,39; სომხები 1,77; ბოშები 0,03; ებრაელნი 0,76; ქართლელნი 1,48; იმერლები 44,83; გურულნი 8,24; აჭარელნი 6,43; მეგრელები 23,23; სვანები 1,52: ყაბარდოლენი და სხვა ჩერქეზთა მოდგმისანი 0,78; აფხაზები 6,54; ესტები 0,07 და ოსმალონი 3,07. მართლ-მადიდებელნი საერთოდ შეადგენენ 86,61; სომეხ-გრიგორიანნი 0,83; სომეხ-კათოლიკენი 0,97. ამ ცხრილიდანა სჩანს, რომ წმინდა, ხალასი ქართველობა ქუთაისის გუბერნიაში შეადგენს 77,78. ამათ ხალასივე ქართველობა – აჭარლები – რომ მივუმატოთ, მივიღებთ 84,21. თუ სვანებსა და აფხაზებსაც ჩვენებში ჩავთვლით, მაშინ გამოვა 92,27.

სიხარულისა და სიამოვნების მეტს არას გამოიწვევს ეს ციფრები. ას კაცზე რომ უცხო ტომის კაცი მხოლოდ რვა იყოს, სწორედ საჭიროცაა. სულ შენიანების ცქერა მოგწყინდება, ხანდახან სხვის ნახვაც გიამება...

ქუთაისის გუბერნიის ქალაქებიც წმინდა ქართულ ქალაქებად უნდა ჩაითვალოს. აქავე შეჰხვდება ადამიანი უმაგალითო ფაქტს. ზოგი ისეთი ქალაქია და დაბა, საცა სულ არ მოიპოვება უცხოელი, ან თუ არის, ისიც ჩვენი სარწმუნოებისაა. მაგალითებრ ქ. ოზურგეთში 97,35 მართლ-მადიდებელია, მხო-

ლოდ 2,65 პროცენტს შეადგენენ სომეხ-კათოლიკენი. ცხადია, რომ ესენიც ქართველი ფრანგები არიან და არა სომეხნი; ზუგდიდში ნაჩვენებია მართლ-მადიდებელი 99,72 პროცენტი, უცხოელი სულ არავინაა ნაჩვენები.

აი დაწვრილებითი ცხრილშიც: ქ. ქუთაისი: მართლ-მადიდებელნი 74,71; მწვალებელნი 0,06; სომეხ-გრიგორიანი 10,48; რომაელ-კათოლიკენი 1,20; ლოტიანგნი 0,32; მაჰმადიანნი 0,91; ებრაელნი 12,32 მაზრა: რუს-ქართველობა 99,38; სომეხ-გრიგორიანნი 0,01: რომაელ-კათოლიკენი 0,01, ებრაელნი 0,60. შორაპნის მაზრა: რუს-ქართველობა 99,18; სომეხ-გრიგორიანნი 70,37; ებრაელნი 0,45.რაჭის მაზრა:მართლ-მადიდებელნი98,85; სომეს-გრიგორიანნი 0,18; ებრაელნი 0,97. .(ამ მაზრაში მცხოვრები ოსები მართლ-მადიდებელნი არიან, მათი რიცხვი ძრიელ მცირეა.) ლეჩხუმის მაზრა: მართლ-მადიდებელნი 98,64; სომეხ-გრიგორიანნი 0,30; ებრაელნი 1,06. სენაკის მაზრა: მართლ-მადიდებელნი 99,55; მწვალებელნი 0,01; ებრაელნი 0,44. დაბა ზუგდიდი: მათლ-მადიდებელნი 99,72; რომაელ-კათოლიკენი 0,28. რედუტ-კალე, შტატ გარეშე დარჩენილი ქალაქი, მართლ-მადიდებელნი 100,00, ანაკლია, დაბა, მართლმადიდებელნი 100,00. ზუგდიდის მაზრა: მართლ-მადიდებელნი 99,99; რომის აღსარების კათოლიკენი 0,01. ოზურგეთი: მართლ-მადიდებელნი 97,35; სომეხ-კათოლიკენი 2,65. მაზრა: მართლ-მადილებელნი 99.76; მაჰმადიანნი სუნიტნი 0,24; სომეხ-კათოლიკენი 0,05. ოლქის ქალაქი ბათუმი: მართლ-მადიდებელნი 45,22; სომეხ-კათოლიკენი 23.36; რომის აღსარების კათოლიკე6 2,15; ლოტრანგნი 0,75; მაჰმადიანნი 22,22; (მომეტებული ნაწილი ქართველი ჩამომავლობისაა.) ებრაელები 6,30. ეროვნობით ბათუმში: რუსები 11,21; ბოლგარელნი 1,69, გერმანელნი, ინგლისელნი 0,75; ფრანგები, იტალიელები და მოლდავანელნი 0,45; ბერძნები 20,14; ყიზილბაშნი 6,89; სომხები 23,36; ებრაელნი 6,30; იმერლები 3,01;გურულები 3,18;.მეგრელები 10,82; აფხაზები 3,74; ოსმალონი 8,46. (ბათუმში 1886 წ. ითვლებოდა 14803 სული.) ბათუმის ოლქში: რუსები 0,22; სომხები 0,87.

აჭარელები 89,54; მეგრელები 3,84; აფხაზნი 1,96 და ოსმალონი 0,56, დაბა ართვინი: სომხები 76,40; გურულები 0,19; ოსმალონი 23,41, ართვინის ოლქი: სომხები 6,20; აჭარელები 38,76; ოსმალნი 54,10. სოხუმის ოლქის ქალაქი: რუსები 28,88; პოლონელნი 4,13; ბერძნები 22,57; სომხები 12,86, იმერლები 5,94, გურულნი 2,13; მეგრელები 20,39; (ცოტ-ცოტა სხვებიც არიან, მაგრამ აღარ ვასახელებთ). დაბა ოჩემჩირე: ქართველები 100% (რუსულად ასეა: Грузины). სოხუმის ოლქი: აფხაზნი 86,90; მეგრელები 5,13; ბერძნები 3,03; რუსები 1,61, სომხები 1,62. ფოთი, სანავთსადგურო, ქალაქი: რუსები 4:,54; პოლონელნი 2,34; ბერძნები 9,96; ყიზილბაშნი 4,69; სომხები 10,66; ებრაელნი 1,15; მეგრელები 62,41; ოსმალონი 3,42 (ფოთში 1886 წ. ითვლებოდა 4709 სული).

ამ სასტატისტიკო მასალის განხილვა ცხადად გვაჩვენებს, რომ ქუთაისის გუბერნია წმინდა ქართულ გუბერნიად უნდა ჩაითვალოს. ცხადია აგრეთვე რომ შემდეგშიაც იმერეთში უცხოელების ჩასახლება იმაზე მეტი, ვისაც აქამდისინ უშოვნია

ბინა, შეუძლებელია, რადგან ადგილ-მამულის სიცოტავე ქუთაისის გუბერნიისა საზოგადოდ ცნობილია და მაშასადამე უცხო ტომის მოდგმა ამ მიზეზის გამო ბინას ეერ იშოვნის იმერეთში.

სულ სხვა გარემოებაში ჩავარდა ქართლ-კახეთი, ეხლანდელი ტფილისის გუბერნია. მტერმა ისე დააზიანა და დაანიავა ქართლ-კახეთი, რომ ნახევარზე მეტი მკვიდრთა ან ამოწყდა, ან ტყვეობაში დალია სული. დაცარიელებულ ადგილებს მუშაკი ეჭირვებოდა და აკი ამიტომაც კავკასიის მთავრობამ ქართლ-კახეთისაკენ გამოუშვირა ხელი ყველას, ვინც სურვილი გამოაცხადა, რუსეთის პატრონობა და მფარველობა გვინდაო.

ა. ყ-ძე

გადმოსახლებულების დაბინავება

საქართველოში

(ისტორიული წერილი)

III*)

ეხლა ვუამბობთ მკითხველს მოკლე ისტორიას იმისას, თუ ვინ და რა დროს დაბინავდა ქართლ-კახეთში.

პირველად რუსეთიდან საქართველოში გაჩნდნენ ჯარის-კაცნი და მოხელენი. ამ საუკუნის დასაწყისს მოგზაურობა რუსეთიდან საქართველოსკენ დიდის გაჭირვებითა ხდებოდა. ხშირად მგზავრნი სიცოცხლესაც კი ეთხოვებოდნენ. ამის გამო ვაი-ვაგლახით ჩამოსული მოხელე, სამსახურს რომ გაათავებდა, ადვილად ვეღარ ბრუნდებოდა შინ. ან რას იპოვიდა სამშობლოში სახარბიელოს ოც და ათის, ორმოცის წლის განშორების შემდეგ? სიბერე, მოხუცებულობაც უეჭველია ხელს შეუწყობდა, რომ დარჩენილიყო იმ ქვეყანაში, რომელმაც შეივრდომა და სადაც თვისი ყმაწვილკაცობა გაატარა. ამის გამო სამსახურიდან გამოსული მოხელეობა მკვიდრდებოდა ქალაქებად და სოფელს აგრე რიგად არ ეტანებოდა.

ესევე მიზეზი აიძულებდა სამსახურ შესრულებულს ჯარის-კაცებს აქვე ეშოვნათ ბინა. მთავრობა სიამოვნებით ურიგებდა მათ სახნავ-სითეს მამულს, შეღავათს აძლევდა ხარჯსა და გადასახადში. ამ კატეგორიის მოსახლენი დაბინავდნენ მო-

*) იხ. „მოამბე“ № IV, 1899 წ.

მეტებულ ნაწილად ჯარების შტაბ-კვარტირებთან. რუსის უბირი კაცი ბუნებით გულ-კეთილია, ადვილად იცის სხვისი შევრდომა. თუ ცუდი ჩამგონებელი და გამბრიყვებელი არა ჰყავს გვერდით, რუსის მხვნელ-მთესველი ვერც-კი მოახერხებს სხვა ტომის ადამიანის ათვალწუნებას. ესაა მიზეზი რომ ამ საუკუნის დასაწყისს დაბინავებულნი ჯარის-კაცნი ადვილად შეეჩვივნენ მეზობელ-ქართველებს, ისწავლეს ქართული,

ტანთ-საცმელი ნახევრად ქართული შემოიღეს, ხვნა-თესვის წეს-რიგი ხომ სრულიად ქართული აქვთ. ბაკურიანში დაბინავებულ რუსობამ სრულიად დაივიწყა რუსული, მხოლოდ თითო-ოროლა-ღა ამტვრევს ჩიქორთულად რუსულს... სწორედ ტკბილი და მშვიდობიანი განწყობილება ჩამოვარდა ქართველებსა და პირველი რუს-მოსახლეთა შორის. იმასაც ნუ დავივიწყებთ, რომ პირველ მოსახლეთა რიცხვი ცოტა იყო და გარემოება აიძულებდა – მეზობლობა ჰქონოდათ ქართველებთან.

ამათ გარდა საქართველოში დაბინავდნენ რუსის მწვალებელნი. მე-XIX საუკუნის დასაწყისს ალექსანდრე I-ის დ ნიკოლოოზ I-ის მეფობის დროს რუსეთში მწვალებლებს სასტიკადა სდევნიდნენ. სხვათა შორის დასასჯელად მწვალებლებს ჩვენსკენა ჰგზავნიდნენ. მაშინდელი ამიერკავკასია რუსისთვის ნამდვილი ციმბირი იყო. კავკასიას რუსი, განსაკუთრებით ჯარის-კაცი „დამღუპველ კავკასიას" ეძახდა. სწორედ, კიდეც შეეფერებოდა ეს სახელი მაშინდელ კავკასიას. ჩამოსახლებულ რუსსა ან მტრის ტყვია ასალმებდა წუთი სოფელსა, ან ციებ-ცხელება უღებდა ხოლმე ბოლოსა. სამოთხედ ამიერკავკასია და კერძოდ საქართველო დღეს გარდაიქცა მხოლოდ.

მწვალებლები დასობით გამოგზავნეს საქართველოში ოც და ათ, ორმოცსა და ორმოც და ათ წელსა. მომეტებულ ნაწილად მწვალებლები იყვნენ ტამბოვისა, სარატოვისა, ტავრისა, ვორონეჟისა, ორენბურგისა და ენისეის გუბერნიებიდან და აგრეთვე ბესსარაბიის ოლქიდან.

გადმოსახლებულების დაბინავება საქართველოში 3

ადმინისტრაცია აქაც არ ასვენებდა პირველ ხანებში მწვალებლებს და ათას ნაირად აწუხებდა. ამ ჟამად მწვალებელნი მყუდროდ და მშვიდობიანადა სცხოვრობენ და ხელის შემშლელი აღარავინაა. მწვალებელნი დასახლდნენ ამიერ-კავკასიაში მაღლობ ადგილებზე, საცა ბუნება ცივია და მკაცრი. ამ გარემოებამ დიდი სამსახური გაუწია პირველ მოსახლეთ უცხო და შეუჩვეველ ადგილებში. ჰავა ისეთივე ჰქონდათ მწვალებლებს, როგორსაც მიჩვეულნი იყვნენ რუსეთში. ამისგამო არც ბანჯგვლიანი ქუდები და არც ქეჩისაგან გაკეთებული ფეხსაცმელი არ მოუშორებიათ, რაღა თქმა უნდა, რომ ტყავების ხმარებაც ძველებურადვე დარჩათ. ნ. დინგელშტეტის სიტყვით მწვალებელთა ცხოვრება ამიერკავკასიაში არაფრით განირჩევოდა იმ წეს-რიგისაგან, რომელსაც უკვე მიჩვეულნი იყვნენო რუსეთში. ამასვე ჰმოწმობს თ. ა. მ. არღუთინსკი. სიღნაღში დაბინავებული რუსები ისე კარგად არიან მოწყობილნი, ისე კარგად შეეჩვივნენ ბუნებასო, რომ რუსეთს დაბრუნების სურვილი აზრადაც არა აქვთო.

მთელ ამიერკავკასიაში სულ 78 სოფელია რუსებისა, ცოტაოდენი მათგანი შერეულად ცხოვრობენ სხვა-და-სხვა ტომის ხალხთან. სულ რუსობა ითვლება 7,309 კომლი, ანუ 44,531 სული ორთავე სქესისა.

ტფილისის გუბერნიაში ირიცხება 32 რუსის სოფელი, სახელდობრ: ტფილისის მაზრაში 12; I. გომბორი, 139 კომლი, 518 სული მამრი და მდედრი; П. ოლგინსკოე, 59 კომლი, 146 სული; Ш. მალხაზოვკა, 89 კომლი, 335 სული; მუხ-

როვანი, 21 კომლი, 81 სული; V. ნოვო-ნიკოლაევსკოე, 27 კომლი, 145 სული; VI. ბელი-კლიუჩი, 165 კომლი, 832 სული; VII. გოლიცინსკი, 53 კომლი, 392 სული; VIII. ელისავეტინსკოე (იგივე პრიუტი) 43 კომლი, 290 სული; IX კონსტანტინოვსკოე, 228 კომლი, 1031 სული; X. მანგლისი, 149 კომლი, 818 სული; სერგიევსკოე, 169 კომლი, 788 სული და XII. ვასილიევკა. (ცნობა არ არის, რამდენია მკვიდრი).

4

ახალქალაქის მაზრაში ითვლებოდა სულ 8 სოფელი, სახელდობრ: I. ბოგდანოვკა,91 კომლი, 824 სული; II. გორელოე, 156 კომლი, 1343 სული; III. ეფრემოვკა, 91 კომლი, 734 სული; IV. ორლოვკა, 131 კომლი, 1039 სული; V. როდიონოვკა, 105 კომლი, 789 სული; VI. ტამბოვკა, 64 კომლი, 501 სული; VII. ტროიცკაია, 102 კომლი, 704 სული და VIII. სპასკოე, 77 კომლი, 682 სული.

ეს რვა სოფელი დასახლებული იყო დუხობორებით, რომელთა ნაწილი შარშან და წრეულს კანადაში გადასახლდა.

ბორჩალოს მაზრაში შვიდია რუსის სოფელი, სახელდობრ: I. ვორონცოვკა, 255 კომლი, 1095 სული (მალაკნები); II. გერგერი რუსებისა, 84 კომლი, 465 სული; III. ჯალალ-ოღლი რუსებისა, 50 კომლი, 212 სული; IV. ნოვო-ალექსანდროვკა, 40 კომლი, 202 სული, V. ნიკოლაევკა, 52 კომლი, 337 სული; VI მიხაილოვკა, იგივე ნოვო-პოკროვკა, 71 კომლი, 351 სული და VII. პრივოლნოე, 164 კომლი, 1169 სული.

გორის მაზრაში რუსები სცხოვრობენ ათ სოფელში ქართველებთან და ოსებთან ერთად: ბორჯომში 57 კომლი, 201 სული; ბაკურიანში, 10 კომლი, 67 სული; თორში, 17 კომლი, 65 სული და ხაშურში, 39 კომლი, 108 სული.

სიღნაღის მაზრაში რუსებს ოთხი საკუთარი სოფელი აქვთ. სახელდობრ: I. ლაგოდეხი, 41 კომლი, 159 სული; II. ნოვომიხაილოვკა, 45 კომლი, 161 სული; III. ალექსანდროვკა, 93 კომლი, 484 სული და IV. ცარსკიე კოლოდცი, 210 კომლი, 969 სული.

თელავის მაზრაში სულ 7 კომლია რუსობა, საცა ითვლება 19 სული; თიანეთის მაზრაში სულ არ არის რუსობა.

ეს ცნობანი ამოკრეფილია „Сводъ матеріаловъ..."-იდან, 1886 წ. კომლეულად აღწერილობის მიხედვით კი ტფილისის გუბერნიაში ითვლება რუსობა უქალაქებოდ 3470 კომლი, ან 35,765 სული.

გადმოსახლებულების დაბინავება საქართველოში 5

გერმანელები გამოიწვია 1817 წ. ვირტემბერგის სამეფოდან უმაღლესმა კავკასიის მთავრობამ იმ აზრით, რომ „ადგილობრივ მკვიდრთათვის ესწავლებინათ საუკეთესოდ მამულისა და ვენახების შემუშავება და აგრეთვე, რომ შრომისა და მუყაითობის მაგალითი ეჩვენებინათ". მოწვეული იყო სულ 1,400 ოჯახი, მაგრამ ამიერ-კავკასიას მოაწია მხოლოდ 1818 წლის გასულს 486 ოჯახმა, გერმანელები დაასახლეს ტფილისისა და განჯის გუბერნიებში; ექვსი ახალშენი ტფილისის გუბერნია-

ში და ორი განჯისაში. 1842 წ. კიდევ ჩამოვიდა ვირტემბერგიდან 10 ოჯახი. ესენი დაესახლნენ ჯერ აბასთუმანში და შემდეგ 1848 წ. გადმოასახლეს ტფილისის მაზრაში. 1862 წელს უმამულო ახალშენელებისაგან ცალკე ახალშენი დააარსეს წალკაზე. 1852 წე კუკია ტფილისს მიაწერეს, ასე რომ ამ ჟამად სულ ცხრა ახალშენია ამიერ-კავკასიაში: ალექსანდერსდორფი – 65 კომლი; მარიენფელდი, 77 კომლი, პეტერსდორფი, 60 კომლი; ფრეიდენტალი, 24 კომლი; ელისაბეტტალი, 189 კომლი. ბორჩალოს მაზრაში: ალექსანდერსგილფი, 65 კომლი და ეკატერინენფელდი, 253 კომლი. განჯაში ორია ახალშენი: ანენფელდი და ელენენდორფი; პირველში 116 კომლია და მეორეში 303 კომლი. დასახელებულ ახალშენებში ითვლებოდა 1884 წ. აღწერილობით 850 კომლი და 4,943 სული. 1886 წ. აღწერილობით კი 1043 კომლით მარტო ტფილისის გუბერნიაში 1886 აღწერილობით 650 კომლია და 5065 სული.

გერმანელების დაბინავება მთავრობას ძვირად დაუჯდა, თითო კომლზე დაეხარჯა თითქმის 2000 მან., *) მამული აუარებელი მისცა მთავრობამ (იხ. ამ წლის შინაური მიმოხილვა) და აღმოუჩინა მრავალი შეღავათი ხარჯისა და ბეგრის გადახდაში. გერმანელები მშვენივრად მოეწყვნენ, გამდიდრდნენ და ჩვენებურ ნიაო გამოლეულ გლეხებს სრულიად არ მოგაგონებენ. გერმანელი ახალშენელის ოჯახი, ბინადრობა და სახლ-

*) ეს ცნობა წრევანდელ გაზეთ „კავკაზ“-იდან მოგვყავს.

კარი სწორედ ამერიკელ ფერმერის მოწყობილებასა ჰგავს. ვისაც თავისის თვალით არ უნახავს გერმანელთა ახალშენები, ვერც-კი წარმოიდგენს, თუ რა ნივთიერ კეთილ-დღეობას მიაღწიეს ამ ჩვენის ქვეყნის ხიზან-სტუმრებმა. ორ-სართულიანი ქვითკირის სახლები, რიგზედ ჩამწკრივებულნი ქუჩის პირად სიამოვნებასა ჰგვრის მაძიებელს. სიუხვე მოსავლისა, სიმრავლე საქონლისა, კარგად მოწყობილი სასოფლო სკოლა და ეკკლესია აუცილებელი კუთვნილებაა გერმანელ ახალშენისა, საკვირველი ისაა, რომ გერმანელებმა კი არ ასწავლეს ჩვენებურ ტეტიას მიწის შემუშავება და ვენახის მოვლა, არამედ ტეტიასაგან შეისწავლეს ერთიც და მეორეც. მე ჩემის თვალით ვნახე ახალშენ ელისაბეტტალში ნემენცების ხვნა-თესვა და შემუშავებული ვენახი და ახალი ევროპიული იქ ვერა ვიპოვნე-რა. ისევ ის ჩვენი მამა-პაპური გუთანია ექვს-შვიდ უღელა ხარ-კამეჩით, ზოგან კი ხარებთან ცხენები მიუბამთ. ახალი ევროპიული მხოლოდ ეს ცხენების შებმაა გუთანში *).

გერმანელებმა არ გაუმართლეს ჩვენს მთავრობას იმედები, მეზობელ ხალხს, ე. ი. ქართველებს ჩვენში და განჯაში თათრებს ვერაფერი ასწავლეს. გერმანელები ერთმანეთობას დიდად ეტანებიან, სხვას აგრე რიგად გულსა და სულს არ უხსნიან, სცხოვრობენ კარ-ჩაკეტილნი და სხვისი დარდით აგრე რიგად თავს არ იწუხებენ. სწორედ მათზეა ზედ გამოჭრილი ქართული ანდაზა: – ოღონც მე ვიყვე კარგად და ჩემს იქით თუნდ ქვა ქვაზედაც ნუ იქნებაო.

იმედის გაცრუვებაა მიზეზი თუ სხვა სიომ დაჰბერა, ჩვენ

არ ვიცით, მაგრამ ეს კი ცხადია, რომ დღეს მთავრობამ გუ-
ლი აიცრუვა გერმანელებზე და ისეთის მზრუნველობით აღარ
ეპყრობა, როგორც წონად. ღვთის წინაშე დღეს გერმანელები

*) ამავე ახალშენში მაჩვენეს ერთი მოხუცებული ახალშენელი ახო-
ვანი ტანისა და ძალზედ ჩამომხმარი. გარეგნობით და სახის მეტყველე-
ბით სრულებით არა ჰგავდა გერმანელს. არ ვიცი რამდენად მართალია,
და ასე კი მითხრეს, რომ ეს კაცი გაგერმანებული იმერელიაო. ელისა-
ბეტტალში დიდმა და პატარამ ქართული ლაპარაკი იცის.

არცა საჭიროებენ მთავრობის მზრუნველობას. წელში ისე არიან
გამაგრებულნი, რომ სხვის ლოლიაობა და მზრუნველობა სრუ-
ლიად აღარ არის მათთვის საჭირო.

ელლინთა ჩამომავალი ტომი – ბერძნები ეწვია საქართვე-
ლოს ადრიანოპოლის ხელ-შეკრულობის შემდეგ. ამ საუკუ-
ნის ოცდა ათ წლებში, როცა ოსმალეთიდან რუსის გამარჯვე-
ბულ ჯარს უკან გამოჰყვა დიდძალი სომხობა, ამათსავე გაჭი-
რვებულ მდგომარეობაში მყოფი ბერძნობაც თან დაედევნა
ჯარსა და მოადგა საქართველოს. ბერძნებმა დასაბინავებლად
აირჩიეს წალკა, ბორჩალოს მაზრაში, საცა 24 სოფელი დაი-
ჭირეს, ერთიც ტფილისის მაზრაში. მცირედი ნაწილი ბერძნე-
ბისა დამკვიდრდა აგრეთვე ახალქალაქის მაზრაში და ერევნის
გუბერნიაში, სადაც სულ ორი სოფელია ბერძნებით დასახლე-
ბული. ამ ხანად საქართველოს სამზღვრებში ბერძნებსა აქვთ
25 სოფელი და ორიც საქართველოს გარეთ. სულ ამ ოცდა
შვიდ სოფელში ითვლებოდა (1884—86 წ.) 2,037 კომლი
და 17,027 სული ორთავე სქესისა. ათას რვაას ოთმხოცდა
ექვს წელს მომხდარი კომლეული აღწერილობიდან კი სჩანს,
რომ მარტო ბორჩალოს მაზრაში ბერძნების რიცხვი არის
2636 კომლი, მამრ. სქესი 10,021 სული და მდედრ. სქესისა –
8965, სულ 18,986 ს. მაშასადამე ტფილისში დაბინავებული
ბერძნებიც რომ ავიღოთ (388 სული) და მიუმატოდ ახალქა-
ლაქისა და გორის მაზრაში ჩასახლებულნიც (ატენისა და ბორ-
ჯომის ხეობანი) დავინახავთ, რომ ტფილისის გუბერნიაში ამ
ჟამად 20,000 ბერძენია შემოხიზნული.

შემოხიზნულმა ბერძნებმა დაიჭირეს სახელმწიფო ადგი-
ლები და მისდევენ ხვნა-თესვას, საქონლის მოშენებას და ქვის
თლას. სარწმუნოებით, რაღა თქმა უნდა, მართლ-მადიდებელნი
არიან, მაგრამ სამშობლო ენა სრულიად დავიწყებული ჰქონდათ.
მხოლოდ მცირეოდენმა იცოდა ბერძნული, დანარჩენი ოსმალუ-
რად ლაპარაკობდა. ზნე, ჩვეულება და ასე გაშინჯეთ ტანთ-სა-
ცმელიც დღესაც ოსმალური აქვთ. სოფ. წინ-წყაროს (ტფილისის

მაზრაში ესაა ბერძნების სოფელი; ამ სახელის სოფელი ბერძნე-
ბისა ბორჩალოშიც არის, მხოლოდ აქ, ამ წინ-წყაროს ეძახი-
ან აგრეთვე კვირა-ცხოველს) დედა-კაცს ოსმალოსაგან ვერ

გამოარჩევ ჩაცმულობით. ოსმალეთიდან მოსულ ბერძნებს ისე ჰქონდათ დავიწყებული სამშობლო ენა, რომ თურმე ზოგიერთა მღვდლები ღვთის მსახურებას ოსმალურად ასრულებდნენ. დღეს გარემოება შეიცვალა. ბერძნებს საკუთარი ინტელიგენცია გაუჩნდათ, რომელიც სცდილობს სასოფლო სკოლების შემწეობით აღადგინოს სამშობლო ენა. ამ სანაქებო მოღვაწეობას ხელს უმართავს აგრეთვე ტფილისის სასულიერო სასწავლებელსა და სემინარიაში კურს დამთავრებული ყმაწვილკაცობა და სამღვდელოება *).

—

„მოამბეში“ უკვე იყო მოყვანილი სასტატისტიკო ცნობანი, (იხ. შინაური მიმოხილვა, ამ წლის მეორე ნომერი) თუ რამდენი ოსი შემოეხიზნა ქართლს ამ საუკუნის განმავლობაში. ოსები ისე ბლომად ჩამოვიდნენ მთიდან ბარში, რომ ქართველი გლეხ-კაცის ცხოვრების ელფერი სრულიად შესცვალეს. მათის წყალობით დაიბადა და უზომოდ გამწვავდა ესრედ წოდებული ხიზანთა საქმე. 1876 წლიდან დაწყებული, დღემდის ადგილობრივი და უმაღლესი მთავრობა სცდილობს როგორმე მოაწყოს ეს საქმე და ჯერაც გადაწყვეტით არ შეგვიძლიან ვსთქვათ – როგორ, ან როდის დასრულდება საქმე. ისეთი სპეციალური დაწესებულება, როგორიცაა საგლეხო საკრებულო, მარტო ხიზნების, ანუ ოსების საქმეს უნდება. თამამად შეგვიძლიან ვთქვათ, რომ 80% საჩივრებისა ამ დაწესებულებაში ოსებისაგან მოდის. ბატონ-ყმობა რომ გადავარდა, ნაყმევ გლეხთა რიცხვი იყო 14,230 კომლი, დღეს ხიზანთა რიცხვი თითქმის ამდენი-

*) ბერძნების წალკას ერთი სასახელო შვილიცა ჰყავს. ეს გახლავთ ათინის უნივერსიტეტის პროფესორი ლაზარე პავლეს ძე კატანოვი. რამდენადაც გვახსოვს, კატანოვი დაბადებულია ს. ბარმაკსიზში, სწავლა დაამთავრა ტფილისში და შემდეგ სწავლობდა კიევსა და ათინაში, სადაც დღეს პროფესორობს.

ვეა. სამწუხაროდ 1897 წლის აღწერილობა ჯერ არ არის გამოქვეყნებული, რომ დანამდვილებით შევიტყოთ, რამდენია ოსი ტფილისის გუბერნიაში. დაახლოვებით კი შეიძლება სთქვას ადამიანმა, რომ დღეს ოსობა ტფილისის გუბერნიაში იქნება არა ნაკლებ თერთმეტი ათასი კომლისა, ანუ 52,895 სულისა. რაკი უმამულო და უნაყოფო მთამ ვეღარ ასაზდოვა ოსობა, ძალაუნებურად ბარად ჩამოვიდა და მთელ ქართლს მოედო ბინის საშოვნელად, ასე გაშინჯეთ, ოსებმა ახალქალაქის მაზრის სამზღვრებსაც კი უწიეს თითქმის. ბორჯომის საბოქაულოს სოფლები: ზემო და ქვემო მიტარბი და მაჭარ-წყალი ოსებითაა დასახლებული; ბაკურიანში რვა კომლია ოსი, გომნაში 17 კომლი, ზეთამზეში – 3 და ტიმოთეს-უბანში – 1. ეს სოფლები, ბაკურიანის გარდა, თითქმის ზედ აკრავს ახალქალაქის მაზრას. ამას გარდა ოსები კონკურენციას უწევენ იმერლობას ტფილისში მოსამსახურეობაში. დღეს სატახტო ქალაქ ტფილისში ოსობა უფრო მრავალია ხელის მოსამსახურე, ვიდრე იმერლები, რომელთაც ამ ათის წლის განმავლობაში შესამ-

ჩნევად აარიდეს პირი ლაქიობა-მოსამსახურობას. ძიძებად კი მარტო ოსის ქალები არიან, ძვირად შეხვდება ადამიანი ამ ხელობაში ქართლელს, იმერელს, სომეხს. ერთის სიტყვით, როგორც დიდი ხნით შეგუბებული მდინარე როცა კი გაარღვევს ზღუდეს, შორს გაიშლება, გაიფანტება და რაც-კი შეხვდება გზაზე, სულ წალეკავს და წალამავს, ისე ემართება ოსობასაც. მთა-გორა და განსაკუთრებით ტყე რომ აგრე არ უყვარდეს ოსსა, აქამდისინ ყარაიაზსა და მილის ველ-მინდვრებშიაც გაჩნდებოდა, როგორც ხიზანი ან თუ გაჭირდა, როგორც იჯარადარი.

1886 წ. კომლეულად აღწერილობიდანა სჩანს,რომ ტფილისში ირიცხებოდა 314 სული ოსი. სულ მთლად გუბერნიაში ითვლებოდა 9486 კომლი და 72,420 სული. *) აქ, რასა-

*) ხიზან ოსების რაოდენობა დაფუძნებულია ჩვენს საკუთარ ანგარიშზე და ამიტომაც ეს რიცხვი არ ეთანხმება ოფიციალურსა. მიზეზი ასე-

კვირველია, ნაანგარიშევია ხიზან ოსების გარდა – სახაზინო და დროებით ვალდებულნი გლეხნიც.

IV

სომხების მოსვლა ჩვენს ქვეყანაში არ ახალია ძველია. ჯერ ისევ საქართველოს მეფენი დიდის სიამოვნებით და ხალისით იღებდნენ სპარსეთიდან და ოსმალეთიდან გამოქცეულ სომხებს. ქართველებს, როგორც ყველამ ვიცით, ვაჭრობა არ ეხერხებოდათ და არამც თუ არ ეხერხებოდათ, ეჯავრებოდათ კიდეც. უვაჭრობოთ კი ქვეყანას არ შეუძლიან ქვეყნობა. ამისათვის ქართველი მეფენი ხელ-გაშლილნი ხვდებოდნენ სომხებს და ასახლებდნენ ძველად ქალაქებში ვაჭრობა-მრეწველობისთვის. ოსმალეთ-სპარსეთში სომხებს ბევრი შავი დღე უნახავთ და დღესაც სანატრელ მდგომარეობაში არ არიან ამ დაქვეითებულ ქვეყნებში. ყოველი განსაცდელის შემდეგ ან სპარსეთში, ან ოსმალეთში, დაწიოკებული სომხები პირს ჩვენსკენ იზამდნენ ხოლმე, რათა თავი შეეფარებინათ ერთმორწმუნე ქართველის ჭერის ქვეშ და მისი მფარველობით შეწუხებული სული მოებრუნებინათ. მეჩვიდმეტე საუკუნის დასაწყისს შაჰაბასმა დიდმა საშინლად დააწიოკა სომხეთი. აუარებელი ხალხი გაწყდა მახვილითა, შიმშილ-წყურვილითა და სიცივითა. ვინც კი გადარჩა ცოცხალი, სისწრაფით გაშორდა უმადურ სამშობლოს. სწორედ ამ დროს მოეფინა ევროპის დაბა-ქალაქებს სომხობა და მრავალი მათგანი ჩვენშიაც ჩარჩა. ყარაბაღიდანაც მრავლად იწვევდნენ საქართველოს მეფენი სომეხთა, რომელნიც დაბინავდნენ ქალაქებად და სოფლად. ქართლ-კახეთი სავსეა სოფლებით, საცა სომხობა მრავლადაა დამკვიდრებული. მეტი არ იქნება, რომ დავასახელოთ რამდენიმე სოფელი: ლისი, სამ-

თის განსხვავებისა ადგილი ასახსნელია. ოფიციალურ ცნობაში ნაჩვენებია მხოლოდ კამელარიაში მოხსენებული კომლი. ჩვენ ისინიც ჩავთვალეთ, ვინც ჯერ არ აღრიცხულა კამელარიით. უკანასკნელი კამელარია იყო 1873 წელს.

შვილდო, კოდი, გლდანი, კუმისი, ველის-ციხე, ყვარელი, კისტაური, ურიათუბანი, წინანდალი, მუხრანი, რუისი, ალი, დირბი, ახალ-ქალაქი და მრავალი სხვა. ქართლ-კახეთში ძვირად შეხვდები სოფელსა, საცა რამდენიმე კომლი სომეხი არ იყვეს ჩასახლებული. იმისთანა პატარა სოფელშიაც კი, როგორც საღოლაშენია, ათ კომლ ქართველზე ხუთი კომლი სომეხია.

მეჩვიდმეტე-მეთვრამეტე საუკუნეებში მოსული სომხობა ისე გაქართველდა, რომ ძნელად გაარჩევს კაცი ქართველისაგან. ენა, ზნე-ჩვეულება, ჩაცმა-დახურვა, ყველაფერი ქართველური შეითვისეს, შეირჩინეს მხოლოდ სარწმუნოება და ლტოლვილება ვაჭრობისადმი. ამ უკანასკნელ დრომდის სააღებ-მიცემო წიგნები სულ ქართული ჰქონდათ და ასე გასინჯეთ ქადაგება საეკკლესიო კათედრიდან ქართულად სწარმოებდა. დღეს ყველაფერი შეიცვალა დი ხშირად ისეთ მოვლენას შევხვდებით ხოლმე, რომ ვერაფრით ვერ ავხსნით, თუ არ დამღუპველი გარეშე გავლენით და ჩაგონებით. მაგალითებრ გარდაიცვალა ვინმე მდიდარი და შეძლებული სომეხი სადმე დუშეთს ან გორს. მთელ თავის ქონებას უანდერძებს მარტო თავისიანებს და მეზობელს კი არ გაიხსენებს. დუშეთია თუ გორია, ეს ხომ შენი სამშობლოა, აქა ხარ დაბადებული და აქვე ჩახვალ საფლავსა, ამ ქვეყნის ჰავამ გაგზარდა და სული ჩაგიდგა, შენი წინაპარნი აქ აღიზარდნენ, მათი საფლავნიც აქ არიან და ნუ თუ შენი მშობელი ქვეყნის ბედნიერება კეთილ-დღეობა არ გიღელვებს გულს, ნუ თუ იმ კუთხის ბედი, სადაც სიყმაწვილე გაგიტარებია, არ უნდა ავსებდეს შენს გულს სიამოვნებით? გულუხვობა თუა, აქ უნდა იჩინოს თვისი მადლი, სხვაგან შორს ხელის გაწოდება აქ რა შუაშია, ან მიკერძება მარტო თავისიანისკენ რა მოსატანია? ჯერ საერთოდ შენიანის ბედნიერებით დასტკბი და მერმე მადლიანი ხელი სხვისკენაც გაიწვდინე. ეგებ ვცდებოდეთ, მაგრამ ჩვენ ასე ვფიქრობთ – ეს განკერძოება ხელოვნურადაა ჩამოვარდნილი და როგორც ბუნებრივის გრძნობის წინააღმდეგი სიმპატიასაა მოკლებული.

12

სომხების მოსვლა საზოგადოდ ამიერ კავკასიაში და კერძოდ საქართველოში სამს პერიოდად უნდა გაიყოს. პირველი ხანა დასრულდა საქართველოს პოლიტიკურ თვით არსებობასთან ერთად. ამ დროს მოსული სომხები მკვიდრისგან აღარ გაირჩევიან და მაშასადამე ისინიც მკვიდრად უნდა ჩაითვალნენ. მეორე ხანა დასრულდა 1828 წელს თურქმენჩაის ტრაკტატით (10 თებერვალი 1828 წ.) ამ დროს ადირბეჟანის პროვინციის სხვადასხვა ოლქებიდან გადმოსახლდა 8,249 ოჯახობა და დასახლდა ერევნისა, განჯისა და ბაქოს გუბერნიებში. ამ ტალღას ჩვენამდინ არ მოუღწევია.*) მესამე ხანა სომხების დასახლებისა დასრულდა ადრიანოპოლის ხელშეკრულობით 2 სექტემბერს 1829 წ. ოსმალეთიდან ამ დროს გადმოსახლდა 12,655 ოჯახი, ანუ 76,000 სული. **) ამ დროს მოსული სომხობა დაბინავდა ჯავახეთ-საათაბეგოს. სომხების

მოსვლა არც ამითი დამთავრდა. დიდ-ძალი სომხობა გადმოვიდა ამიერ-კავკასიაში ყირიმის ომის (1853-54) და რუს-ოსმალოს ომის (1876-77) შემდეგ. სამწუხაროდ ცნობები არ მოიპოვება, სად დაბინავდა ამ ხანებში მოსული სომხობა. აგრედვე არა ვიცით-რა, სად მოიკიდა ფეხი 1894-1896 წლებში შემოსულმა სომხობამ. ყველას ეხსომება, რომ ამ დროს სასტიკად არბევდა სომხობას ოსმალეთი და ამის გამო ვისაც კი გაქცევა შეეძლო, გამოიქცა და კავკასიას შეაფარა თავი. გ. ა. ეზოვის სიტყვით სომხობა ათი-ათასობით („десятки тысячъ армянскихъ семействъ“) გადმოიხვეწა რუსეთის სამზღვრებშიო. ბევრს ეხსომება – რა ტანისამოსით, რა შეწუხებულნი და დავაგლახებულნი მოვიდნენ საცოდავები ჩვენს ქვეყანაში. ერთის სიტყვით, თუ ოსმალეთში ადმინისტრატიული წესი და მართვა-გამგეობა არ შეიცვალა, თუ სომხების ბედი ამ უბედურ სახელმწიფოში საკეთილოდ არ შეიცვალა, მთელი სომხობა იხუვლებს და ამიერ-კავკასიაში გადმოიხვეწება. ეხლაც ოსმა-

*) მაგდა ნეიმანის სიტყვით 40,000 სული.

**) ამავე მწერლის სიტყვით 90,009 სული. გ. ა. ეზოვის მოწმობით 14,000 ოჯახი ან 90,000 სული.

ლონი თამამად ელაპარაკებიან ევროპას: დიდი ხანია სომხეთი დაიღუპა, აღარ არსებობსო; სომხეთი მხოლოდ გეოგრაფული ტერმინია და სხვა არაფერი; არც ერთი პროვინცია არ არის ოსმალეთში, საცა სომხები მკვიდრთა ნახევარს მაინც შეადგენდნენო და აბა სად უნდა მივანიჭოთ ავტონომიაო და სხვა ამისთანა. ოსმალეთმა ერთი იმისთანად კიდევ რომ დააწიოკოს სომხები, როგორც 1894-1896 წ. იყო, შესაძლებელია მართლა, რომ მცირე აზიაში აღარც ერთი სომეხი აღარ დარჩეს სოფლად და სულ აქედ წამოვიდეს. საქმე მხოლოდ ისაა, რომ ისედაც უმამულობით შეწუხებულმა მკვიდრმა როგორ შეივრდომოს ამოდენა მშიერ-მწყურვალი, ტიტველი და ნიათ გამოლეული ხალხი?

არ შეგვიძლიან აქვე არ მოვიხსენიოთ იმათი სახელები, ვინც ხელი შეუწყო სომხების გადმოსახლებას ამიერ-კავკასიაში ამ მეცხრამეტე საუკუნეში. სპარსეთიდან სომხების გადმოსახლების სულის ჩამდგმელად იყვნენ კავკასიის მთავარმართებელი გრაფი პასკევიჩი, არქიეპისკოპოსი ნერსესი, პოლკოვნიკი ლ. ი. ლაზარევი, პოდპოლკოვნიკი მოსე ზაქარიას-ძე არღუთინსკი-დოლგორუკი და სომხეთის ოლქის (Армянская Область) უფროსი თ. ალექსანდრე გარსევანის-ძე ჭავჭავაძე, რომელიც ქებით იხსენიებს მ. ზ. არღუთაშვილს გადმოსახლების რიგიანად მოწყობისათვის. ჭავჭავაძე იმასაც აღნიშნავს, რომ გადმოსახლების საქმეს დიდად თურმე ეხმარებოდნენ ეჩმიაძინის მონასტრის მიერ გაგზავნილნი სასულიერო გვამნი. უკანასკნელი ფრაზა რუსულად ასეა: Дѣйствія духовныхъ лицъ, разсылаемыхъ Эчміадзинскимъ монастыремъ, также не мало способствовали успѣхамъ озпачениаго переселения“. სპარსეთის ტახტის მემკვიდრე აბბას-მირზა აყვედრიდა გადმოსახლების მოხელეებს, არქიეპისკოპოსს ნერსესას და სამღვდელოებას, რომ ძალით მიგყავთ იმოდენა ხალხი, რომე-

ლიც თავის ნებით სამშობლოს თავს არ დაანებებსო. აბბას-მირზას სიტყვით, ნერსესი ემუქრებოდა მღვდლებს, გაგკრეჭავთ და ეკკლესიიდან განგდევნით, უკეთუ სპარსეთიდან

არ გადმოსახლდებითო.*) ამ სანაქებო მოღვაწეობისთვის იმპერატორმა ნიკოლოოზმა არქიეპისკოპის ნერსესას უბოძა წმ. ალექსანდრე ნეველის ორდენი.

ოსმალეთიდან გადმოსახლების სულის ჩამდგმელი იყო იგივე გრაფი პასკევიჩი. იმპერატორს მოახსენა, რომ თუ სომხებს ნებას არ მივცემთ გადმოსახლებისას, ოსმალონი სულ ერთიანად ამოსწყვეტავენო, რადგან ომის დროს სომხები ჩვენ გვიმართავდნენ ხელსაო. ხელმწიფემ ნება დართო და თითო ოჯახზე უბოძა შესაწევარი 25 მან. ასიგნაციით, სულ ერთი მილიონი მანათი.

პასკევიჩმა დააარსა გადმოსახლების ხელის შემწყობი კომიტეტი, რომელმაც მშვენივრად შეასრულა თვისი მოვალეობა. უბირ ხალხთან ერთად გადმოსახლდა ორი არქიელი, ერთს მათგანს სახელად ეწოდებოდა კარაპეტი. 1837 წ. 1 ოქტ. იმპერატორი ნიკოლოოზი ბრძანდებოდა ახალციხეს და ინახულა არქიეპისკოპოსი კარაპეტა, რომელიც წინ მოუძღოდა გადმოსახლებულ სომხებს. (რუსულად: „Посѣеиль арх. Карапета, выведшаго Армянъ изъ Эрзерумскаго пашалыка“). პატრიარქ ნერსესას უბოძა იმპერატორმა წმ. ვლადიმერის პირველი ხარისხის ორდენი. ახალქალაქის მაზრაში დღესაც ახსოვთ მადლიერ სოფლელთ არქიეპისკოპოსი კარაპეტი. სულდელები თავიანთი სოფლის სამზღვრად უჩვენებენ გუთნის კეალს, რომელსაც ეძახიან კარაპეტას კვალს (борозда еп. Карапета).

ბერლინის ხელ შეკრულობის შემდეგ სომხები აპირებდნენ გადმოსახლებას, როგორც 1830 წელს, მაგრამ გენერალმა ი. დ. ლაზარევმა (სომეხია) შეაჩერა გადმოსახლება. თვისის სურ-

---

*) იხ. ეზოვის წიგნი, გვ. CXXIX რუსულად: „если по совѣстп разсуждать, ппсалъ Аббасъ-мпрза полковнику Лазареву, какъ возможно, чтобы нѣсколько тысячъ семействъ по искреннему п добровольному желанію бросили тысячелѣтнюю родпну, имѣнія, сады, дома, чтобы остаться безъ мѣста и безъ всего? Главною причиною переселенія народа поставляю переселеніе священниковъ, которое произошло отъ первенствующаго въ Эчміадзинѣ (арх. Нерсеса), который угрожалъ отлучать ихъ отъ сана п вѣры и подвергнуть отвѣтственности даже на томъ свѣтѣ“.

ლით შეაჩერა გადმოსახლება, თუ მთავრობამ უბრძანა გენერალ ლაზარევს, არა სჩანს ნეიმანის წიგნიდან. (გვ. 24).

ამ წერილში გაბნეულს ცნობებს თავი რომ მოვუყაროთ, შემდეგს დავინახავთ: 1886 წ. ტფილისის გუბერნიაში ირიცხებოდა 808,143 სული, აქედან: რუსები 35,755; პოლონელნი და ლიტველნი – 1279; გერმანელნი და შვედელნი – 5065; ბერძნები – 22,171; ქურთები – 2,130; ოსები – 72,420; სომხები – 193,610; ბოშები – 81; ებრაელნი – 7632; აისორები –

69; ქართლ-კახელნი – 363,717; თუშები – 5624; ფშავები – 3155; ხევსურები – 6560; მიულები 3324; იმერ-
ლები – 9010; მეგრელები – 283; თათრები – 68,364 და ქისტები – 2497 (დანარჩენს აღარ ვიხსენიებთ).
სულ ქართველები 396,678 სული, არა ქართველები 411,465 ანუ 49,09% ქართველი და 50,91% არა ქართველი.

ა. ყ-ძე
[ალ. ყიფშიძე, ფრონელი]

(„მოამბე“
1899, № VI)